

تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران

از آغاز تا سلسله‌ی قاجار

www.ketab.ir

جهانشاه پاکزاد

عضو هیأت علمی دانشگاه شهید بهشتی

سرشناسه: پاکزاد، جهانشاه، ۱۳۲۸ - عنوان و نام پدیدآور: تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران/ جهانشاه پاکزاد. مشخصات نشر: تهران: آرمانشهر، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری: ۱۵، ۵۹۸ص: مصور، نقشه، جدول شایک: ۴-۰۰۰-۶۲۴۸-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی: فیپا یادداشت: کتابنامه: ص. [۵۸۷] - ۵۹۷ یادداشت: نمایه.
موضوع: شهرنشینی - ایران - تاریخ موضوع: شهرسازی - ایران - تاریخ
رده بندی کنگره: ۱۳۸۹ ب۲ الف/۹ HT ۳۸۴ رده بندی دیویی: ۳۰۷/۷۶۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی: ۲۲۷۱۹۱۹

تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران
(از آغاز تا سلسله قاجار)

دکترای طراحی شهری

مؤلف: دکتر جهانشاه پاکزاد

دستیاران تحقیق (به ترتیب حروف):

دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی شهری
دانشجوی کارشناسی ارشد طراحی شهری
دانشجوی کارشناسی ارشد طراحی شهری
دانشجوی کارشناسی ارشد طراحی شهری
دانشجوی کارشناسی ارشد طراحی شهری

ابراهیم‌نیا، وحیده
بشارتی زاده، آرزو
عیابدی، محمد مهدی
عین‌اللهی، کاوه
ترسیم نقشه‌ی شهرها: فرنوش همتی

ناشر: انتشارات آرمانشهر

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۰

لیتوگرافی: باختر

چاپ: سارنگ

صحافی: بستان منش

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

بهاء: ۱۵۸۰۰ تومان

<http://www.drjapakzad.com>
n-p-samin@yahoo.com

پیش‌گفتار

خوشحالم که یکی از وظایف زندگی حرفه‌ای خود را به عنوان یک معلم تاریخ شهر پس از سی سال مطالعه‌ی آهسته و پیوسته به انجام رساندم و به شکل فعلی در معرض قضاوت قرار می‌دهم. همکارانی که گوشه چشمی علمی به تاریخ ایران و تاریخ شهر ایرانی داشته‌اند، می‌دانند که وارد شدن به این وادی تا چه اندازه سخت، طاقت‌فرسا و حتی خطرناک است. تاریکی مطلق که بر تاریخ شهرنشینی ما می‌گذرد، به رغم کوشش‌های فراوانی که در روشن نمودن آن شده است، اعجاب‌انگیز است. حتی متون قدیمی و سیاحت‌نامه‌های آن دوران نیز با آن که مطالب بسیاری را روشن می‌نمایند، اما هم‌زمان با تناقض‌های پنهان و آشکارشان، ابهامات زیادی را به پژوهشگر تحمیل می‌کند. پنهان به این معنا که به خاطر نبود شناخت دقیق از مفاهیم آن دوره، تفسیر برخی از اطلاعات آن متون به سوء تفاهم انجامیده است و می‌انجامد؛ و تناقض آشکار به این معنا که اطلاعات ارائه شده از سوی جغرافی‌دانان گذشته نیز در بسیاری موارد آشکارا در تناقض با یکدیگرند. برای یقین پیدا کردن از صحت و سقم مطالب، پژوهشگر ناگزیر است تا یک یک منابع را بررسی نموده و ادعایی را که به واقعیت، یعنی شرایط آن دوره، نزدیک‌تر است برگزیند. این امر زمانی دشوارتر می‌گردد که برخی از داده‌های تاریخی، تصویر کلی متفاوتی با تاریخ متعارف را نشان می‌دهد. در این باره پژوهشگر می‌باید برای قانع کردن خواننده‌ی محترمی که تا به امروز با تصویری متعارف به موضوع نگریسته، مأخذ داده‌های تاریخی را به دقت ذکر نماید و البته که شرط لازم هرگونه پژوهش و گردآوری نیز رعایت امانت در ارائه‌ی نقل قول‌ها است.

هدف اصلی از تدوین این کتاب، فراهم نمودن منبعی علمی برای دانشجویان رشته‌ی شهرسازی و دیگر علاقه‌مندان به تاریخ شهر بوده است. اما تناقض‌های مذکور و توضیح هرچند مختصر شرایط هر دوره‌ی تاریخی برای درک سیر تحول شهر و شهرنشینی، متن را طولانی، سنگین و تا حدی خسته‌کننده نموده است. با آن که مخاطب اصلی این پژوهش دانشجویان هستند که نیازی به بررسی و شناخت رویدادهای جزئی - اما سرنوشت ساز برای درک صحیح تاریخ واقعی کشور - ندارند، اما به دلایل عنوان شده، نگارنده ناگزیر از آوردن آن داده‌ها بوده است.

دانشجویان محترمی که علاقه‌ی چندانی به منابع و مدارک ارائه شده ندارند، می‌توانند با اعتماد به ادعاهای نگارنده، تنها به مطالعه‌ی جمع‌بندی کتاب بپردازند. بدیهی است که در صورت علاقه یا نیاز به دانستن جزئیات و ظرایف بیشتر می‌توان به متن دوره‌ها رجوع نمود.

لازم به ذکر است که بخش اول به صورت کاملاً گزارشگرانه و توضیحی نوشته شده است، تا نه فقط از پیچیدگی مطلب بکاهد، بلکه اطلاعات تاریخی ارائه شده نیز تا جای ممکن مستند باشند. به همین خاطر بخش اول پر از نقل قول و ارجاع دقیق سند و مدرک است، در صورتی که در بخش جمع‌بندی تلاش شده است تا جای ممکن به تحلیل و نتیجه‌گیری پرداخته شود و از ذکر منابع و مأخذ خودداری گردد.

از آنجا که دانشجویان و جوانان علاقه‌مند به موضوع، به اقتضای سن خود، اطلاعات زیادی از فرهنگ و واژگان گذشته‌ی این مرز و بوم ندارند، تلاش شده است تا واژه‌هایی که نام محل، رویداد و حتی قوم خاصی بوده و در آن دوره معنای خاصی داشته است، در پانویس متن توضیح داده شود. توضیحات ارائه شده در پانویس و همچنین واژگان بخش پایانی کتاب، برگرفته از منابع معتبر و قابل قبول همگان چون *لغتنامه‌های دهخدا، معین، دانشنامه‌ی جهان اسلام، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، دانشنامه‌ی ایرانیکا، دانشنامه‌ی تاریخ معماری و شهرسازی ایران زمین* و مجموعه‌ی نفیس گنجنامه است.

همچنین با توجه به این که بیشتر خوانندگان و پژوهشگران، گذشته از تمایل به دانستن مطالب تاریخی، در پی تطبیق و مقایسه‌ی میان رویدادهای مختلف یک دوره نیز هستند، تلاش شده است تا جدولی تطبیقی از مهم‌ترین رویدادهای هر دوره به تفکیک موضوعات سیاسی، اجتماعی و کالبدی و با اعلام زمانی هر یک از آنها ارائه گردد. همچنین از آنجا که استفاده از تاریخ هجری شمسی و میلادی برای خواننده ایرانی ملموس‌تر است، در این جدول‌ها، به طور هم‌زمان تاریخ وقوع رویدادها به هجری شمسی، قمری و میلادی آورده شده است. برای تطبیق سال‌ها از کتاب *تقویم طبیعی هزار و پانصد ساله‌ی هجری قمری* استفاده شده است.

نقشه‌های ارائه شده در این کتاب نیز حاصل بررسی تطبیقی نقشه‌ها و مطالب آمده در متون است. برای تخمین بهتر، حدود قلمرو و مرز کشورهای امروزی نیز در این نقشه‌ها نشان داده شده است. نقشه‌های قلمروی حکومت‌ها با یاری جستن از *اطلس تاریخی ایران* (مک ایودی، ۱۳۶۵) و نقشه‌های تاریخی پراکنده و متون مختلف تهیه شده است. نقشه‌ی شرایط طبیعی ایران زمین (ص ۱۵) نیز با استفاده از عکس‌های ماهواره‌ای گوگل^۱ و دیگر نقشه‌های طبیعی تهیه شده است و اطلاعاتی بسیار کلی از این منطقه می‌دهد. نقشه‌ی شهرهای هر دوره نیز - به استثنای دوران ماقبل تاریخ و باستان - با زحمت بسیار از درون متون و نقشه‌های مندرج در تک‌نگاری‌ها و مقاله‌ها و پس از بررسی تطبیقی دقیق میان

نقشه‌های موجود، ترسیم شده‌اند. این نقشه‌ها پس از ترسیم نیز برای کنترل نهایی به پژوهشگران و صاحب‌نظران تاریخ هر شهر ارائه شد و حک و اصلاحات لازم با توجه به راهنمایی‌های داهیانته‌ی ایشان انجام پذیرفت. جای دارد تا در این جا از همیاری ایشان تشکر نمایم.

بدیهی است که نقشه‌های ارائه شده از شهرها، کلی و بالنسبه تقریبی است و تنها سعی شده است که در آنها اطلاعات اصلی مانند جای محله‌ها، بازار، مسجد جامع و بارو و دروازه‌ها به تصویر کشیده شود. لازم به ذکر است در مواردی که مسیر بارو به‌طور کامل شناخته شده بود، از خط ممتد و در مواردی که کوچکترین شکی وجود داشت، بارو به صورت خط چین ترسیم شده است. همچنین با قراردادن شبکه‌ی خیابان‌های امروزی هر یک از شهرها در زیر نقشه‌ها این امکان فراهم شده است تا موقعیت به‌نسبت دقیق بافت قدیمی در شهر امروزی مشخص شود. وجود شبکه‌بندی خیابان‌های امروزی از یک‌سو و مقیاس خطی ارائه شده در زیر نقشه، از سوی دیگر، امکان برآورد مساحت و جمعیت هر دوره را نیز فراهم نموده است.

در پایان، از کلیه‌ی دانشجویان و شخصیت‌های علمی‌ای که در راستای گردآوری و پردازش اطلاعات الهام‌بخش و یاری‌رسان من بوده‌اند، کمال تشکر را دارم.

تشکر ویژه‌ی من نثار دانشجویانی که در سه سال گذشته با کوشش خستگی‌ناپذیر و مستمر خود مرا در آماده نمودن این کتاب یاری رساندند. برای قدردانی از این عزیزان، نام ایشان در شناسنامه‌ی کتاب جداگانه و مشخص به عنوان دستیاران پژوهش اعلام شده است. همچنین تشکر می‌کنم از خانم مهندس شمین گلرخ که در بازخوانی و تصحیح متن کتاب با اینجانب همکاری داشتند؛ و تشکر می‌کنم از دیگر دانشجویانی که در بخش‌هایی از کتاب در جمع‌آوری اطلاعات مرا یاری رساندند، به‌ویژه خانم مهندس سمیه زندیه، خانم مهندس شکوفه آروین و خانم حمیده بزرگ.

امید است این کتاب بتواند راهگشای دانشجویان و اندیشمندانی باشد که برای شناخت تاریخ شهر و شهرنشینی ایران، در پی یافتن سؤال‌هایی هستند که به کمک آن‌ها بتوان بیش از هر چیز تفاوت‌ها را دید.

و با سپاس از اساتید و متخصصین محترمی که به بازخوانی و کنترل اطلاعات بخش شهر مورد مطالعه‌ی خویش پرداخته و ما را از دانسته‌ها و نظرات کارشناسی‌شان بهره‌مند ساختند:

جناب دکتر محمدابراهیم باستانی‌باریزی درباره‌ی تاریخ شهر کرمان و بم

جناب دکتر منصور فلامکی درباره‌ی تاریخ دامغان

جناب دکتر محسن حبیبی درباره‌ی تاریخ کرمانشاه

جناب دکتر پرویز مجابی درباره‌ی تاریخ قزوین

جناب دکتر سعید ایزدی درباره‌ی تاریخ همدان

جناب دکتر سیدنا درباره‌ی تاریخ مشهد

جناب دکتر علی‌رضا عینی‌فر درباره‌ی تاریخ نیشابور

جناب دکتر محمدرضا نقصان‌محمدی درباره‌ی تاریخ یزد

جناب مهندس آرش بوستانی درباره‌ی تاریخ هرات

جناب دکتر اصغر محمدمرادی درباره‌ی تاریخ زنجان

جناب احمد ابوحمزه درباره‌ی تاریخ ری

جناب مهندس سعید سادات‌نیا درباره‌ی تاریخ شوشتر

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۹	شرایط جغرافیایی در محدوده‌ی ایران زمین
۱۷	سکونت‌های اولیه در ایران
	سکونت در غرب و جنوب غرب ایران ۱۸، سکونت در فلات مرکزی ایران ۲۱، سکونت در شرق ایران ۲۶، سکونت در جنوب ایران (استان فارس) ۳۹، سکونت در جنوب شرق ایران (کرمان) ۳۱، سکونت در شمال ایران ۳۳
۳۵	عیلامی‌ها
	ریشه‌ی عیلامی‌ها ۳۵، اوضاع سیاسی - نظامی ۳۵، شرایط اقتصادی ۳۶، شرایط فرهنگی - مذهبی ۳۶، شرایط اداری ۳۶، شرایط کالبدی ۳۶، آبادی‌های عیلام ۳۷
۴۷	مادها
	اوضاع سیاسی - نظامی ۴۷، شرایط اجتماعی ۵۰، شرایط اقتصادی ۵۱، شرایط فرهنگی - مذهبی ۵۱، شرایط اداری ۵۲، شرایط کالبدی ۵۲، آثار به‌جامانده از دوره‌ی ماد ۵۴
۶۵	هخامنشیان
	اوضاع سیاسی - نظامی ۶۵، شرایط اجتماعی ۶۸، شرایط اقتصادی ۶۹، شرایط فرهنگی - مذهبی ۷۰، شرایط اداری ۷۲، شرایط کالبدی ۷۲، آثار به‌جامانده از دوره‌ی هخامنشیان ۷۳
۸۵	سلوکیان
	اوضاع سیاسی - نظامی ۸۵، شرایط اقتصادی ۸۷، شرایط فرهنگی - مذهبی ۸۹، شرایط اداری ۹۰، شرایط کالبدی ۹۱، آثار به‌جامانده از دوره‌ی سلوکیان ۹۳

اشکانیان (پارت‌ها)

۱۰۱

اوضاع سیاسی - نظامی ۱۰۱، شرایط اجتماعی ۱۰۳، شرایط اقتصادی ۱۰۳، شرایط فرهنگی - مذهبی ۱۰۴، شرایط اداری ۱۰۵، شرایط کالبدی ۱۰۵، آثار به‌جامانده از دوره‌ی اشکانیان ۱۰۷

ساسانیان

۱۲۱

اوضاع سیاسی - نظامی ۱۲۱، شرایط اجتماعی ۱۲۲، شرایط اقتصادی ۱۲۳، شرایط فرهنگی - مذهبی ۱۲۴، شرایط اداری ۱۲۶، شرایط کالبدی ۱۲۷، آثار به‌جامانده از دوره‌ی ساسانیان ۱۳۰

قرون اولیه اسلام

۱۶۱

ورود مسلمانان به ایران ۱۶۱، اوضاع سیاسی - نظامی ۱۶۲، شرایط اجتماعی ۱۶۴، شرایط اقتصادی ۱۶۵، شرایط فرهنگی - مذهبی ۱۶۸، شرایط اداری ۱۶۹، شرایط کالبدی ۱۷۲، شهرهای قرون اولیه‌ی اسلام ۱۷۴

حکومت‌های محلی

۲۰۹

اوضاع سیاسی - نظامی طاهریان ۲۱۰، اوضاع سیاسی - نظامی صفاریان ۲۱۱، اوضاع سیاسی - نظامی علویان ۲۱۲، اوضاع سیاسی - نظامی سامانیان ۲۱۲، اوضاع سیاسی - نظامی زیاریان ۲۱۳، اوضاع سیاسی - نظامی آل‌بویه ۲۱۴، شرایط اجتماعی ۲۱۴، شرایط اقتصادی ۲۱۵، شرایط فرهنگی - مذهبی ۲۱۸، شرایط اداری ۲۱۹، شرایط کالبدی ۲۲۰، شهرهای دوره‌ی حکومت‌های محلی ۲۲۱

غزنویان

۲۵۱

اوضاع سیاسی - نظامی ۲۵۲، شرایط اقتصادی ۲۵۳، شرایط فرهنگی - مذهبی ۲۵۵، شرایط اداری ۲۵۶، شرایط کالبدی ۲۵۸، شهرهای غزنویان ۲۵۹

سلجوقیان

۲۶۷

اوضاع سیاسی - نظامی ۲۶۸، شرایط اجتماعی ۲۷۱، شرایط اقتصادی ۲۷۲، شرایط فرهنگی - مذهبی ۲۷۳، شرایط اداری ۲۷۶، شرایط کالبدی ۲۷۶، شهرهای سلجوقیان ۲۷۷

خوارزمشاهیان

۲۹۷

اوضاع سیاسی - نظامی ۲۹۷، شرایط اقتصادی ۲۹۹، شرایط فرهنگی - مذهبی ۳۰۰، شرایط کالبدی ۳۰۰، شهرهای خوارزمشاهیان ۳۰۰

ایلخانیان

۳۱۱

اوضاع سیاسی - نظامی ۳۱۱، شرایط اجتماعی ۳۱۴، شرایط اقتصادی ۳۱۴، شرایط فرهنگی - مذهبی ۳۱۷، شرایط اداری ۳۱۸، شرایط کالبدی ۳۱۹، شهرهای ایلخانان ۳۲۲

۳۴۹ تیموریان و قویونلوها
اوضاع سیاسی - نظامی ۳۴۹، شرایط اجتماعی ۳۵۲، شرایط اقتصادی ۳۵۳، شرایط فرهنگی - مذهبی ۳۵۴، شرایط اداری ۳۵۵،
شرایط کالبدی ۳۵۵، شهرهای تیموریان ۳۵۶

۳۸۱ صفویان
اوضاع سیاسی - نظامی ۳۸۱، شرایط اجتماعی ۳۸۶، شرایط اقتصادی ۳۸۶، شرایط فرهنگی - مذهبی ۳۹۱، شرایط اداری ۳۹۳،
شرایط کالبدی ۳۹۷، شهرهای صفویان ۳۹۹

۴۲۷ حکومت غلجای‌های افغان
اوضاع سیاسی - نظامی ۴۲۷، شرایط اجتماعی ۴۲۸، شرایط اقتصادی ۴۲۹، شرایط کالبدی ۴۲۹، شهرهای دوره‌ی افغان‌ها ۴۳۰

۴۳۵ افشاریان
اوضاع سیاسی - نظامی ۴۳۵، شرایط اجتماعی ۴۳۸، شرایط اقتصادی ۴۳۹، شرایط فرهنگی - مذهبی ۴۴۰، شرایط اداری ۴۴۱،
شرایط کالبدی ۴۴۳، شهرهای افشاریان ۴۴۳

۴۵۵ زندیان
اوضاع سیاسی - نظامی ۴۵۵، شرایط اجتماعی ۴۵۸، شرایط اقتصادی ۴۵۸، شرایط فرهنگی - مذهبی ۴۶۰، شرایط اداری ۴۶۱،
شرایط کالبدی ۴۶۲، شهرهای زندیان ۴۶۳

۴۷۳ جمع‌بندی: نگاهی به شهر ایرانی
شرایط سیاسی ۴۷۳، شرایط نظامی ۴۷۸، شرایط اجتماعی ۴۸۳، شرایط اقتصادی ۵۰۱، شرایط مذهبی ۵۰۸، ویژگی‌های شهر
ایرانی ۵۱۲، ساختار فضایی شهر ایرانی ۵۲۱

۵۵۹ فهرست منابع

۵۷۱ واژگان

۵۹۹ نمایه

۶۰۷ پیوست

فهرست جداول

۷	جدول ۱: جدول تطبیقی زمان حکومت‌های مختلف در ایرانزمین
۱۳	جدول ۲: جمعیت و مساحت ۲۰۰۷م کشورهای واقع در محدوده‌ی ایرانزمین سابق
۴۴	جدول ۳: جدول رویدادهای زمانی مادها
۶۲	جدول ۴: جدول رویدادهای زمانی هخامنشیان
۸۲	جدول ۵: جدول رویدادهای زمانی سلوکیان
۹۸	جدول ۶: جدول رویدادهای زمانی پارت‌ها (اشکانیان)
۱۱۶	جدول ۷: جدول رویدادهای زمانی ساسانی
۱۵۸	جدول ۸: جدول رویدادهای زمانی قرون اولیه
۲۰۴	جدول ۹: جدول رویدادهای زمانی حکومت‌های محلی
۲۴۸	جدول ۱۰: جدول رویدادهای زمانی غزنویان
۲۶۶	جدول ۱۱: جدول رویدادهای زمانی سلجوقیان
۲۹۴	جدول ۱۲: جدول رویدادهای زمانی خوارزمشاهیان
۳۰۸	جدول ۱۳: جدول رویدادهای زمانی ایلخانان
۳۴۶	جدول ۱۴: جدول رویدادهای زمانی تیموریان
۳۷۸	جدول ۱۵: جدول رویدادهای زمانی صفویان
۴۲۶	جدول ۱۶: جدول رویدادهای زمانی افغان‌ها
۴۳۳	جدول ۱۷: جدول رویدادهای زمانی افشاریه
۴۵۲	جدول ۱۸: جدول رویدادهای زمانی زندیه
۵۵۷	جدول ۱۹: جدول تطبیقی ویژگی‌های شهرهای ایران و اروپا

فهرست تصاویر

۱۹	تصویر ۱: پلان گودین تپه
۲۰	تصویر ۲: عکس هوایی گودین تپه
۲۳	تصویر ۳: تپه چشمه علی
۲۳	تصویر ۴: عکس هوایی تپه چشمه علی
۲۵	تصویر ۵: تپه سیلک
۲۷	تصویر ۶: عکس هوایی شهر سوخته
۲۸	تصویر ۷: شهر سوخته
۲۹	تصویر ۸: شهر سوخته
۳۰	تصویر ۹: عکس هوایی تل باکون
۳۲	تصویر ۱۰: عکس هوایی از تپه یحیی
۳۷	تصویر ۱۱: عکس هوایی از زیگورات چغازنبیل
۳۹	تصویر ۱۲: هفت تپه
۴۰	تصویر ۱۳: عکس هوایی از تل ملیان
۵۲	تصویر ۱۴: گور دخمه‌ی فرورتیس با خشریت
۵۳	تصویر ۱۵: ده- دژ هرهار
۵۳	تصویر ۱۶: ده- دژ کیش سیم
۵۳	تصویر ۱۷: ده- دژ کیشه سو
۵۶	تصویر ۱۸: پلان تپه حسن‌لو
۵۶	تصویر ۱۹: عکس هوایی تپه حسن‌لو
۷۴	تصویر ۲۰: پلان محوطه‌ی باستانی تخت‌جمشید
۷۶	تصویر ۲۱: پلان محوطه‌ی باستانی پاسارگاد
۷۸	تصویر ۲۲: شهر شوش پس از دوره‌ی حکومت خشایارشا
۹۴	تصویر ۲۳: دید پرنده از محوطه‌ی باستانی هترا
۱۰۷	تصویر ۲۴: پلان مجموعه‌ی هترا (الحضر)
۱۰۹	تصویر ۲۵: دید پرنده از دیوار گرگان
۱۱۰	تصویر ۲۶: پلان شهر دورا اورابوس دوره‌ی پارت
۱۱۲	تصویر ۲۷: پلان و مقطع از مجموعه‌ی نسا
۱۳۱	تصویر ۲۸: پلان محدوده‌ی تاریخی استخر در دوره‌ی ساسانیان
۱۳۱	تصویر ۲۹: خرابه‌های استخر

۱۳۲	تصویر ۳۰: عکس هوایی ایوان کرخه
۱۳۴	تصویر ۳۱: پلان مجموعه‌ی بیشاپور با آثار مربوط به دوره‌ی اسلامی
۱۳۵	تصویر ۳۲: عکس دید پرنده از حفاری‌های بیشاپور
۱۳۵	تصویر ۳۳: پلان محوطه‌ی باستانی تخت سلیمان
۱۳۶	تصویر ۳۴: عکس هوایی تخت سلیمان
۱۳۷	تصویر ۳۵: محدوده‌ی تقریبی تیسفون
۱۳۸	تصویر ۳۶: مجموعه‌ی باستانی جندی شاپور
۱۴۰	تصویر ۳۷: تطبیق نقشه‌ی قدیمی دربند با عکس هوایی امروزی
۱۵۰	تصویر ۳۸: پلان گور (وه اردشیر، به اردشیر در فیروزآباد)
۱۷۲	تصویر ۳۹: سامرا
۱۷۲	تصویر ۴۰: مدینه
۲۱۵	تصویر ۴۱: آثار به‌جامانده از زرنج
۲۵۸	تصویر ۴۲: یکی از مناره‌های دوره‌ی غزنویان
۲۶۹	تصویر ۴۳: برج مهماندوست مشفق به دوره‌ی سلجوقی
۲۷۶	تصویر ۴۴: پل ملان هرات
۳۱۲	تصویر ۴۵: ارگ عیاشاه تبریز
۳۱۷	تصویر ۴۶: رصدخانه‌ی مراغه
۳۱۸	تصویر ۴۷: مسجدی در سلطانیه
۳۱۹	تصویر ۴۸: شهر سلطانیه و خیمه‌های پیرامون آن
۳۲۰	تصویر ۴۹: غازانیه
۳۲۱	تصویر ۵۰: شیوه‌ی زندگی ایلخانان در ابتدای حضور خود در سرزمین ایران
۳۶۵	تصویر ۵۱: پلان مجموعه‌ی گور امیر در سمرقند
۳۸۸	تصویر ۵۲: پل جلفا اصفهان
۳۹۲	تصویر ۵۳: کلیسایی در جلفای اصفهان
۳۹۸	تصویر ۵۴: میلان نقش جهان در اصفهان
۴۲۶	تصویر ۵۵: قلعه‌ی فرگ نادر در بیرجند
۴۳۷	تصویر ۵۶: کاروان‌سرای در دوره‌ی افشاریه
۴۵۰	تصویر ۵۷: تصویری شماتیک از موقعیت آثار کرمانشاه
۴۵۶	تصویر ۵۸: ارگ کریم‌خان
۴۷۲	تصویر ۵۹: کله منار
۴۷۷	تصویر ۶۰: مراسم بریدن بینی
۵۱۸	تصویر ۶۱: چینی‌ها در بازار لار
۵۲۱	تصویر شماره ۶۲: ساختار فضایی سطح کلان شهرها
۵۲۲	تصویر شماره ۶۳: ساختار فضایی سطح میانی شهرها
۵۲۳	تصویر ۶۴: نارین یا نارنج قلعه در نائین
۵۲۴	تصویر ۶۵: ارگ بم
۵۲۵	تصویر ۶۶: برج یزید در ری، معروف به برج طغرل
۵۲۶	تصویر ۶۷: برج خسروگرد در بیرون از شهر سبزوار
۵۲۶	تصویر ۶۸: باروی محله‌ای در یزد

۵۲۷	تصویر ۶۹: برج و یاروی شهر زنجان
۵۲۸	تصویر ۷۰: تهران، دروازه قزوین
۵۲۸	تصویر ۷۱: یکی از دروازه‌های شهر کرمان
۵۲۹	تصویر ۷۲: خانه‌ی آل یاسین در کاشان
۵۳۰	تصویر ۷۳: سایاطی در دزفول
۵۳۰	تصویر ۷۴: مرکز محله‌ی حاجی همدان
۵۳۱	تصویر ۷۵: بازار وکیل شیراز
۵۳۲	تصویر ۷۶: ورودی مسجد از بازار قزوین
۵۳۲	تصویر ۷۷: خان گلشن بازار همدان
۵۳۳	تصویر ۷۸: چارسوی بازار تهران
۵۳۵	تصویر ۷۹: تیمچه‌ی مظفریه در بازار تبریز
۵۳۶	تصویر ۸۰: حجره
۵۳۷	تصویر ۸۱: مسجد امام بروجرد
۵۳۸	تصویر ۸۲: تکیه دولت تهران مربوط به دوره‌ی قاجار
۵۳۹	تصویر ۸۳: خاتقاه شیخ علی بنیامین در یزد
۵۴۰	تصویر ۸۴: سقاخانه
۵۴۰	تصویر ۸۵: کلیسای وانک در جلفای اصفهان
۵۴۱	تصویر ۸۶: بیمارستان مفخم بجنورد
۵۴۲	تصویر ۸۷: پلان و مقطع زورخانه خواجه خضر یزد
۵۴۲	تصویر ۸۸: ورزش مردان در زورخانه
۵۴۳	تصویر ۸۹: مدرسه درب کوشک در اصفهان
۵۴۳	تصویر ۹۰: دخمه‌ای در شرق تهران
۵۴۴	تصویر ۹۱: گورستان آرامنه در اصفهان
۵۴۵	تصویر ۹۲: تصویر سه بعدی حمام گنجعلی خان کرمان
۵۴۵	تصویر ۹۳: قنات گهرریزجویار کرمان
۵۴۶	تصویر ۹۴: آب آتباری در نراق
۵۴۷	تصویر ۹۵: بند امیر
۵۴۸	تصویر ۹۶: عکسی از باغ ارم در حدود ۱۰۰ سال پیش
۵۴۸	تصویر ۹۷: باغ تخت
۵۴۹	تصویر ۹۸: یخچالی در اصفهان
۵۵۰	تصویر ۹۹: کوچه‌ای در یزد
۵۵۱	تصویر ۱۰۰: گذر اصلی شوشتر
۵۵۲	تصاویر ۱۰۱: چهارباغ اصفهان
۵۵۲	تصاویر ۱۰۲: چهارباغ اصفهان
۵۵۳	تصویر ۱۰۳: میلان نقش جهان
۵۵۴	تصویر ۱۰۴: پلی روی رودخانه‌ی قمرود

فهرست نقشه‌ها

۱۵	نقشه ۱: نقشه‌ی جغرافیایی فلات ایران
۴۳	نقشه ۲: قلمروی مادها
۵۵	نقشه ۳: موقعیت الیپی دوره‌ی مادها روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی کرمانشاه
۵۹	نقشه ۴: موقعیت آثار به‌جامانده از هخامنشیان دوره‌ی مادها روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی همدان
۶۱	نقشه ۵: قلمروی هخامنشیان
۸۱	نقشه ۶: قلمروی سلوکیان
۹۷	نقشه ۷: قلمروی اشکانیان
۱۱۱	نقشه ۸: موقعیت آثار به‌جامانده از ری دوره‌ی پارتی‌ها روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر ری
۱۱۵	نقشه ۹: قلمروی ساسانیان
۱۳۰	نقشه ۱۰: موقعیت نارین قلمه‌ی اردبیل در دوره‌ی ساسانیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی اردبیل
۱۳۳	نقشه ۱۱: موقعیت کوزران و قلعه دختر دوره‌ی ساسانیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر بم
۱۴۱	نقشه ۱۲: موقعیت دزفول دوره‌ی ساسانیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر دزفول
۱۴۲	نقشه ۱۳: موقعیت آثار به‌جامانده از ری دوره‌ی ساسانیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر ری
۱۴۳	نقشه ۱۴: موقعیت کهن‌دژ زنجان دوره‌ی ساسانیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر زنجان
۱۴۵	نقشه ۱۵: موقعیت آثار به‌جامانده از شوشتر دوره‌ی ساسانیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر شوشتر
۱۴۶	نقشه ۱۶: موقعیت محله‌ی ممجان قم در دوره‌ی ساسانیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر قم
۱۴۷	نقشه ۱۷: موقعیت حدودی دژ دوره‌ی ساسانیان قزوین روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر قزوین
۱۴۸	نقشه ۱۸: موقعیت آثار به‌جامانده از کرمان دوره‌ی ساسانیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کرمان
۱۵۲	نقشه ۱۹: موقعیت آثار به‌جامانده از دوره‌ی ساسانیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر مرو
۱۵۳	نقشه ۲۰: موقعیت نارنج قلمه‌ی نائین در دوره‌ی ساسانیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر نائین
۱۵۴	نقشه ۲۱: موقعیت کهن‌دژ نیشابور دوره‌ی ساسانیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر نیشابور
۱۵۷	نقشه ۲۲: قلمروی مسلمانان در قرون اولیه‌ی ظهور اسلام (امویان و عباسیان)
۱۷۵	نقشه ۲۳: موقعیت آبادی‌های اصفهان در قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر اصفهان
۱۷۷	نقشه ۲۴: موقعیت آبادی‌های بم در قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر بم
۱۷۹	نقشه ۲۵: موقعیت تبریز قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر تبریز
۱۸۰	نقشه ۲۶: موقعیت آثار به‌جامانده از جرجان در قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر گنبدقابوس
۱۸۱	نقشه ۲۷: موقعیت دامغان قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر دامغان
۱۸۳	نقشه ۲۸: موقعیت آبادی‌های ری در قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر ری
۱۸۴	نقشه ۲۹: موقعیت قلعه افراسیاب قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر سمرقند

- نقشه ۳۰: موقعیت شوشتر قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر شوشتر
- نقشه ۳۱: موقعیت شیراز قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر شیراز
- نقشه ۳۲: موقعیت آبادی‌های قزوین در قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر قزوین
- نقشه ۳۳: موقعیت آبادی‌های قم در قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر قم
- نقشه ۳۴: موقعیت آثار به‌جامانده از مرو در قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر مرو
- نقشه ۳۵: موقعیت نوغان و حرم امام رضا (ع) در قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر مشهد
- نقشه ۳۶: موقعیت آبادی‌های نیشابور در قرون اولیه‌ی اسلام روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر نیشابور
- نقشه ۳۷: قلمروی آل‌بویه
- نقشه ۳۸: قلمروی آل‌زبیر
- نقشه ۳۹: قلمروی صفاریان
- نقشه ۴۰: قلمروی سامانیان
- نقشه ۴۱: قلمروی طاهریان
- نقشه ۴۲: موقعیت آبادی‌های اصفهان در دوره حکومت‌های محلی بر روی شبکه خیابان‌کشی‌های امروزی شهر اصفهان
- نقشه ۴۳: موقعیت دزفول در دوره حکومت‌های محلی روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر دزفول
- نقشه ۴۴: موقعیت آبادی‌های ری در دوره حکومت‌های محلی روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر ری
- نقشه ۴۵: موقعیت قلعه افراسیاب دوره حکومت‌های محلی روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر سمرقند
- نقشه ۴۶: موقعیت شوشتر در دوره حکومت‌های محلی روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر شوشتر
- نقشه ۴۷: موقعیت کاشان در دوره حکومت‌های محلی روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کاشان
- نقشه ۴۸: موقعیت کاشان در اواخر حکومت آل‌بویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کاشان
- نقشه ۴۹: موقعیت آبادی‌های کرمان در دوره حکومت‌های محلی روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کرمان
- نقشه ۵۰: موقعیت کرمانشاه در دوره حکومت‌های محلی روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کرمانشاه
- نقشه ۵۱: موقعیت آبادی مرو در دوره حکومت‌های محلی بر روی شبکه خیابان‌کشی‌های امروزی شهر مرو
- نقشه ۵۲: موقعیت نائین در دوره حکومت‌های محلی روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر نائین
- نقشه ۵۳: موقعیت آبادی‌های نیشابور در دوره حکومت‌های محلی روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر نیشابور
- نقشه ۵۴: موقعیت یزد در دوره حکومت‌های محلی روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر یزد
- نقشه ۵۵: قلمروی غزنویان
- نقشه ۵۶: موقعیت آبادی‌های بم در دوره غزنویان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر بم
- نقشه ۵۷: موقعیت مشهد دوره غزنویان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر مشهد
- نقشه ۵۸: موقعیت آبادی‌های نیشابور در دوره غزنویان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر نیشابور
- نقشه ۵۹: قلمروی سلجوقیان
- نقشه ۶۰: موقعیت آبادی‌های اصفهان دوره سلجوقیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر اصفهان
- نقشه ۶۱: موقعیت آثار به‌جامانده از جرجان دوره سلجوقیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر گنبدقابوس
- نقشه ۶۲: موقعیت دامغان دوره سلجوقیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر دامغان
- نقشه ۶۳: موقعیت آبادی‌های ری دوره سلجوقیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر ری
- نقشه ۶۴: موقعیت کاشان دوره سلجوقیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کاشان
- نقشه ۶۵: موقعیت آبادی‌های کرمان دوره سلجوقیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کرمان
- نقشه ۶۶: موقعیت مرو دوره سلجوقیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر مرو
- نقشه ۶۷: موقعیت آبادی‌های نیشابور دوره سلجوقیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر نیشابور
- نقشه ۶۸: موقعیت آبادی‌های دوره سلجوقیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر یزد

- نقشه ۶۹: قلمروی خوارزمشاهیان
- نقشه ۷۰: موقعیت آبادی‌های ری دوره‌ی خوارزمشاهیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر ری
- نقشه ۷۱: موقعیت شیراز دوره‌ی خوارزمشاهیان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر شیراز
- نقشه ۷۲: قلمروی ایلخانان
- نقشه ۷۳: موقعیت اصفهان دوره‌ی ایلخانان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر اصفهان
- نقشه ۷۴: موقعیت تبریز دوره‌ی ایلخانان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر تبریز
- نقشه ۷۵: موقعیت آبادی‌های ری دوره‌ی ایلخانان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر ری
- نقشه ۷۶: موقعیت مناطق تخریب شده‌ی سمرقند در دوره‌ی ایلخانان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر سمرقند
- نقشه ۷۷: موقعیت قزوین دوره‌ی ایلخانان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر قزوین
- نقشه ۷۸: موقعیت کاشان دوره‌ی ایلخانان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کاشان
- نقشه ۷۹: موقعیت آبادی‌های کرمان دوره‌ی ایلخانان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کرمان
- نقشه ۸۰: موقعیت مشهد دوره‌ی ایلخانان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر مشهد
- نقشه ۸۱: موقعیت آبادی‌های نیشابور دوره‌ی ایلخانان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر نیشابور
- نقشه ۸۲: موقعیت بزد دوره‌ی ایلخانان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر بزد
- نقشه ۸۳: موقعیت بزد دوره‌ی ایلخانان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر بزد (پس از اقدامات مظفریان)
- نقشه ۸۴: قلمروی تیموریان
- نقشه ۸۵: موقعیت اصفهان دوره‌ی تیموریان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر اصفهان
- نقشه ۸۶: موقعیت تهران دوره‌ی تیموریان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر تهران
- نقشه ۸۷: موقعیت تبریز دوره‌ی تیموریان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر تبریز
- نقشه ۸۸: موقعیت سمرقند دوره‌ی تیموریان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر سمرقند
- نقشه ۸۹: موقعیت آبادی‌های کرمان دوره‌ی تیموریان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کرمان
- نقشه ۹۰: موقعیت آبادی‌های مشهد دوره‌ی تیموریان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر مشهد
- نقشه ۹۱: موقعیت نائین دوره‌ی تیموریان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر نائین
- نقشه ۹۲: موقعیت آبادی‌های نیشابور دوره‌ی تیموریان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر نیشابور
- نقشه ۹۳: موقعیت شهر جدید شاهرخی در نیشابور دوره‌ی تیموریان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر نیشابور
- نقشه ۹۴: موقعیت هرات دوره‌ی تیموریان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر هرات
- نقشه ۹۵: موقعیت همدان دوره‌ی تیموریان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر همدان
- نقشه ۹۶: موقعیت بزد دوره‌ی تیموریان روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر بزد
- نقشه ۹۷: قلمروی صفویان
- نقشه ۹۸: موقعیت اردبیل دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر اردبیل
- نقشه ۹۹: موقعیت اصفهان دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر اصفهان
- نقشه ۱۰۰: موقعیت اصفهان اواسط دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر اصفهان
- نقشه ۱۰۱: موقعیت بم دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر بم
- نقشه ۱۰۲: موقعیت تبریز دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر تبریز
- نقشه ۱۰۳: موقعیت تهران دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر تهران
- نقشه ۱۰۴: موقعیت دزفول دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر دزفول
- نقشه ۱۰۵: موقعیت زنجان دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر زنجان
- نقشه ۱۰۶: موقعیت شیراز دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر شیراز
- نقشه ۱۰۷: موقعیت قزوین دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر قزوین

- نقشه ۱۰۸: موقعیت بم دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر قم
- نقشه ۱۰۹: موقعیت کاشان دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کاشان
- نقشه ۱۱۰: موقعیت کرمان دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کرمان
- نقشه ۱۱۱: موقعیت کرمانشاه دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کرمانشاه
- نقشه ۱۱۲: موقعیت مشهد دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر مشهد
- نقشه ۱۱۳: موقعیت یزد دوره‌ی صفویه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر یزد
- نقشه ۱۱۴: قلمروی افغان‌ها
- نقشه ۱۱۵: قلمروی افشاریان
- نقشه ۱۱۶: موقعیت دامغان دوره‌ی افشاریه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر دامغان
- نقشه ۱۱۷: موقعیت سمنان دوره‌ی افشاریه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر سمنان
- نقشه ۱۱۸: موقعیت مشهد دوره‌ی افشاریه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر مشهد
- نقشه ۱۱۹: قلمروی زندیه
- نقشه ۱۲۰: موقعیت تبریز دوره‌ی زندیه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر تبریز
- نقشه ۱۲۱: موقعیت تهران دوره‌ی زندیه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر تهران
- نقشه ۱۲۲: موقعیت شیراز دوره‌ی زندیه بر روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر شیراز
- نقشه ۱۲۳: موقعیت کاشان دوره‌ی زندیه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کاشان
- نقشه ۱۲۴: موقعیت کرمانشاه دوره‌ی زندیه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر کرمانشاه
- نقشه ۱۲۵: موقعیت نائین دوره‌ی زندیه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر نائین
- نقشه ۱۲۶: موقعیت یزد دوره‌ی زندیه روی شبکه‌ی خیابان‌کشی‌های امروزی شهر یزد

مقدمه

کتاب تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران بر پایه‌ی دغدغه‌های شکل گرفته که بیش از هر چیز در پی ریشه‌یابی مشکلات و موانعی است که وضعیت کنونی شهر و شهروندی ایران را رقم زده‌اند. شاید زمانی برای ایجاد هویتی ملی، نیاز به اغراق، تحریف و در نهایت تاریخ‌سازی داشتیم، اما امروزه که هم در پی ریشه‌یابی ضعف‌های امروزین خود و هم چاره‌جویی برای برداشتن گام‌هایی درست برای تعالی جامعه و وطن خود هستیم، دیگر نمی‌توان و نباید به خودفریبی و داشتن غروری کاذب ادامه داد. ما ملتی هستیم که در عمل می‌توان ریشه‌هایمان را تا دوران پیش از تاریخ پی گرفت و کمتر ملتی را می‌توان یافت که ریشه‌ای چنان طولانی و مستمر داشته باشد. اما باید اعتراف کنیم که در عبرت از تاریخ، به‌ویژه تاریخ خودمان بسیار ناتوانیم. نه ضرورت عبرت از تاریخ را حس می‌کنیم و نه دوست داریم ریشه‌های ناکامی خود را در ایجاد یک جامعه‌ی مدنی ردیابی کنیم. ما همواره بر نقاط ضعف تاریخی خود سرپوش گذاشته و تنها به تجلیل گذشته‌های خود و نیاکانمان می‌پردازیم و فکر می‌کنیم با این کار دهانمان شیرین خواهد شد. برخی چیزها را آن قدر گفته‌ایم و از روی دست یکدیگر نوشته‌ایم که باورمان شده همه‌ی آن‌ها درست بوده و واقعیت داشته‌اند. از دیگر سو فراموش می‌کنیم که حتی اگر همه‌ی آن اطلاعات خوشایند تاریخی درست باشند، به نیاکان ما تعلق داشته و از فضل پدر ما را حاصلی نیست.

آن که امروزه باید چرخ مملکت را به حرکت درآورده و برای تعالی جامعه کوشش نماید نسل امروزی است؛ نسلی که باید با اعتماد به نفس، دیدی واقع‌بینانه و نقادانه به گذشته و اکنون داشته، امکانات و محدودیت‌های تاریخی ملت خود را برای ساختن آینده‌ای بهتر شناسایی نماید. به‌ویژه شناخت امکانات و محدودیت‌های تاریخی در امور شهری وظیفه‌ی هر طراح و برنامه‌ریز شهری است که نمی‌توان آن را در تاریخ‌نگاری و رونویسی از تاریخ‌نویسان درباری و درگاهی (چه ایرانی و چه غیر ایرانی) خلاصه کرد. از آنجا که کار اصلی طراحی و برنامه‌ریزی، تصمیم‌سازی برای آینده است و از سوی دیگر طرح و برنامه نیز می‌باید تحقق‌پذیر باشد، نمی‌توان تنها به امکانات موجود و ریشه‌های تاریخی آن بسنده نمود. آنچه بیشتر طرح‌ها و برنامه‌های شهری ما را به بایگانی سپرده است، عدم شناخت درست و واقع‌بینانه‌ی ما از شرایط موجود، به‌ویژه محدودیت‌هایی است که تحقق‌پذیری تصمیم‌های اتخاذ شده را ناممکن می‌سازد. بسیاری از

این محدودیت‌ها نوظهور نبوده و ریشه‌ای به عمق تاریخ ملت ما دارد. بدیهی است که رفع این کمبودها و محدودیت‌هایی که با پوست و خون ما عجین شده، بسیار دشوارتر از محدودیت‌های نوظهور است. نام بردن این مسائل و مشکلات شاید گامی اولیه در شناخت درد باشد و شناخت بیماری اولین گام در جهت درمان.

شناخت شهر، آن هم به مثابه پیچیده‌ترین دستاورد بشری، کار ساده‌ای نیست و نخواهد بود. به‌ویژه آن‌که متون تاریخی ما اندک و آن اندک نیز پر از تناقض، اغراق و حتی اطلاعات نادرست است. از این‌رو گردآوری اطلاعات، کنار هم قرار دادن و مقایسه‌ی آن‌ها کاری است طاقت‌فرسا که به زمان زیادی نیاز دارد. اگر علاقه‌ی نگارنده از یک‌سو و از دیگر سو امکان تحقیق و کمک گرفتن از شاگردان و همراهان در این سه دهه نبود، ارائه‌ی چنین مجموعه‌ای امکان‌پذیر نمی‌شد. هرچند این کتاب ادعای کامل و خالی از لغزش بودن را ندارد، اما می‌توان آن را کوششی صادقانه در راستای ریشه‌یابی برخی از موانع تحقق‌پذیری تصمیمات شهرسازانه تلقی نمود. اگر این کتاب بتواند نقش کوچکی در این مهم ایفا نماید، نگارنده به مراد خود رسیده است.

با اندکی واقع‌بینی درمی‌یابیم که نه فرم‌ها و فضاهای قدیم پاسخگوی زندگی امروزی است و نه تصمیم‌ها و راه‌کارهای مطرح شده‌ی امروزی توانسته است به‌طور کامل چاره‌ساز باشد. شهر همواره تابعی از شرایط سیاسی، حاکمیت مسلط بر آن و نیز محیط پیرامونی خود بوده است. تغییر و تحولات شدید دوران‌گذار به عصر جدید، نه تنها روابط گذشته را تداوم نبخشید، بلکه آن را ویران نیز نمود. شکل‌گیری فضاهای جدید در حاشیه‌ی بافت‌های سنتی، نه تنها اغتشاشی بصری در شهر، که اغتشاشی در ذهن ما ایرانیان به‌وجود آورده است. برای گریز از این اغتشاش، ترسی ناخودآگاه بر تصمیم‌سازان و تصمیم‌گیران چیرگی یافته که آن‌ها را به دو گروه سنت‌گرا و نوگرا تقسیم کرده است. برخی با دید نوستالژیک، حسرت زندگی پیشینیان و بافت‌های سنتی را می‌خورند و برای تثبیت و مقدس شمردن آن می‌کوشند. گروه دیگر که ناکارآمدی ساختمان‌ها و بافت‌های سنتی را برای شرایط زندگی امروزی شهروندان لمس کرده‌اند، به بهانه‌ی فرسودگی آن‌ها را به زیر تیغ بولدوزور می‌برند. پیامد این کشمکش نه تنها همزیستی مسالمت‌آمیز نو و کهنه را امکان‌پذیر نکرده است، بلکه چهره‌ای ناپه‌نجار و ناهماهنگ از شهر بر جای گذاشته است.

بدیهی است که این ناهنجاری تنها به خاطر ضعف نظری و ساده‌انگاری در برنامه‌ریزی نیست، بلکه مهم‌تر از آن، نداشتن شناخت درست از ریشه‌های عدم تحقق‌پذیری اهداف و راهکارهای مهندسان و مدیران است. بی‌شک ما طراحان و برنامه‌ریزان شهری نمی‌توانیم و ضرورتی نیز ندارد که مانند یک تاریخ‌دان حرفه‌ای ریشه‌های مناسبات گذشته و حال را روشن نماییم، اما وظیفه داریم درباره‌ی آینده‌ی شهر و دلمشغولی‌های شهروندان به چاره‌جویی بپردازیم. در این راستا نباید فراموش کنیم که آینده را تنها بر پایه‌های حال و گذشته، یعنی بر پایه‌های فرهنگمان می‌توان ساخت. اگر کوششی در این کتاب انجام گرفته است، تنها به خاطر شناخت فرهنگ شهری و امکانات و محدودیت‌های آن بوده است.

ما طراحان به اقتضای آموزشی که دیده‌ایم، بیشتر به جنبه‌های کالبدی یک شهر توجه می‌کنیم و حتی در این باره دچار زیاده‌روی نیز می‌شویم. از دیگر سو برنامه‌ریزان شهری نیز بیشتر به جنبه‌های اجتماعی-اقتصادی شهر توجه نموده و بدون توجه به ریخت‌شناسی شهر، راه‌کارهایی کمی و انتزاعی ارائه می‌کنند. نگارنده باور دارد که برای بررسی و شناسایی شهر و مسائل آن باید هر دو جنبه را در نظر گرفت. از آنجا که رابطه‌ای دیالکتیکی میان فرم و محتوا برقرار است، هم می‌توان فرم را ناشی از محتوا دانست و هم از فرم‌های موجود به ریشه‌یابی محتوای یک پدیده پرداخت. به همین خاطر هر گونه توضیح و شرح شرایط کالبدی، همزمان توضیح و شرح شرایط اقتصادی و طبقه‌بندی اجتماعی ساکنین کشور و شهر را نیز می‌طلبد. زیرا هر نهاد رسمی و غیررسمی همواره می‌کوشد تا به ایده‌آل‌های خود جامعه‌ی کالبدی بیوشاند. به عبارتی محیط کالبدی را می‌توان ترجمان خواسته‌ها و داشته‌های یک جامعه در وضعیت‌های تاریخی مختلف آن دانست.

با نگاه تمرین دیده به شهر می‌توان پی‌برد که چه کسی بر آن حکومت کرده و چگونه اداره می‌شود. می‌توان پی‌برد چه معنایی در تک‌تک فرم‌های آن پنهان بوده و شیوه‌ی تعامل و رقابت نیروهای اجتماعی در آن چگونه است. ساختمان‌های یادمانی شهر روایتگر خودنمایی و قدرت‌نمایی حکومت و نهادها بوده و در کنار فضاها و ساختمان‌های معمولی، شیوه‌ی زندگی جمعی ساکنان و درک آن‌ها از دنیا و ماوراءالطبیعه را گوشزد می‌کند. همزمان با آن، این فضاها اینتلوژنی حاکم بر جامعه را به رخ کشیده و مبانی نظری و زیباشناسی آن دوره را آشکار می‌سازد. فرم ساختمان‌ها و فضاهای شهر و حتی مبلمان شهری آن نشانگر نظم حاکم و ایده‌آل‌های آن جامعه می‌باشد. بدین معنی که شرایط فنی، مالی و نیروی انسانی جامعه، ایده‌آل‌های آن دوران را با واقعیت‌های موجود آشتی می‌دهد. این ساختمان‌ها و فضاها نه تنها پاسخگوی نیازهای عملکردی جامعه می‌گردند، بلکه شیوه‌ی معنادمی ساکنان به فرم و کالبد را نیز به رخ می‌کشند.

تنها در این میان نباید به یکی از دو پرتگاه رایج افتاد؛ یکی این که ساختمان‌ها و فضاهای موجود را تنها دسترنج زحمتکشان جامعه و بوالهوس‌های حاکمان آن بدانیم و دیگر این که آن را محصول اصولی ابدی، ازلی و فارغ از زمان و مکان ببنداریم که در هر زمان قابل رجوع و تقلید است. هر چند در ساخت این فضاها و ساختمان‌ها، زحمات و حتی جان‌های زیادی به کار گرفته شده و در بیشتر زمان‌ها به زور بیگاری و استثمار برپا شده‌اند، اما باید اذعان داشت که در رابطه‌ی دیالکتیکی و تضاد میان شاه و رعیت، مرید و مراد، ایده و ماده و ...، نیروهای مزبور به توافقی رسیده‌اند که فضا را سنتزی از خود نموده‌اند. فضاهای تاریخی موفق در واقع موفقیت خود را مرهون بهترین راه‌کار موجود میان این نیروهای متضاد هستند. به همین خاطر برای درک شهر و فضاهایش می‌باید شرایط ذهنی دروه‌های مختلف آن را شناخت و لمس کرد؛ می‌باید فهمید که امکانات و محدودیت‌های ذهنی آن دوره‌ها چه بوده و دستاوردها تا چه اندازه نیازهای مادی و معنوی زمان خود را پاسخگو بوده است.

از دیگر سو غلطیدن در ورطه‌ی مطلق اندیشی و قضاوت فارغ از زمان و مکان، در واقع بیچیدن نسخه‌های قدیمی و تاریخ گذشته برای شرایط امروز و آینده است. نه تاریخ تکرار می‌شود و نه می‌توان برپایه‌ی نیازها، اهداف و خواست‌های ساکنین یک دوران، برای شهروندان دوران دیگر برنامه‌ریزی کرد و ساخت. در هر اثر معماری می‌توان نشانه‌ای از قدرت، رفاه، آرمان‌ها و حتی ضعف و فقر سفارش‌دهندگان آن را ردیابی کرد. ساخت هر ساختمان و فضا برای هر نهادی، خواه دولت یا خانواده، بسیار به امکانات و محدودیت‌های آن دوره بستگی داشته و دارد.

می‌دانیم که گردهم آمدن شمار زیادی نهاد، کلیتی به نام شهر را می‌سازند؛ کلیتی که خود نیز یک نهاد به‌شمار می‌آید؛ نهادی فراگیر نسبت به نهادهای تشکیل‌دهنده‌ی شهر. پیش شرط مطلوب بودن یک شهر وابسته به میزان موفقیت آن در هماهنگ کردن خواست نهادها و نیروهای درون خود است. هر چه یک فضا و یک ساختمان بتواند نقش خود را در تقسیم کار اجتماعی بهتر بازی نماید و در تعامل همیشگی با دیگران، دچار تناقض و مشکلات کمتری شود، شهر موفق‌تر و شهروند راضی‌تر خواهد بود. بنابراین تاریخمند بودن یک شهر به معنای قابلیت انطباق یک مجموعه‌ی انسانی، با شرایط اقتصادی، سیاسی، فنی و فکری دوران‌های مختلف تاریخی آن شهر است. از این رو شرط لازم این تاریخمندی، امکان انطباق شهر با شرایط آینده نیز هست.

شهر پدیده‌ای نیست که بتواند خود را در قالب سبک و دوره‌ای خاص نگه دارد، بلکه وظیفه دارد تا خود را با شرایط زمان سازگار کرده، نیازهای روزمره و درازمدت ساکنان خود و همه‌ی شهروندان را پاسخگو باشد. به همین خاطر بسیاری از ساختمان‌هایی که در زمان خود پاسخگو بوده‌اند، نمی‌توانند امروزه قابل استفاده یا مقبول باشند.

موضوع مهم دیگری که باید بدان توجه کرد، آن است که توسعه و تکوین شهر تنها متأثر از شرایط درونی و بیرونی خود نیست، بلکه خلاقیت سازندگان هر دوره‌ی شهر نیز بر آن تأثیری کیفی دارد. هیچ شهری یک روزه و هیچ ساختمانی بدون علت و بدون باعث و بانی ساخته نشده است. بنابراین شهر محصول مشترک همه‌ی کسانی است که در آن زندگی کرده، تأثیر یافته و تأثیر گذاشته‌اند. هر فضا و ساختمان موفق مرهون انگیزه‌ها، خلاقیت و هماهنگی مناسب میان مردم زمان خود و هر طرح ناموفقی ناشی از ندانم‌کاری، خودمحوری و یا دست‌کم، سکوت و بی‌تفاوتی شهروندان درباره‌ی آن است.

از دیگر سو باید پذیرفت که موفق‌ترین و زیباترین شهرهای تاریخی امروز، کلیت‌هایی پایان‌یافته نیستند و نباید با دیدی رمانتیک بدان‌ها نگریست. فراموش نکنیم که به‌رغم دلچسب بودن امروزین، آن‌ها نیز کاستی‌ها و دشواری‌های خاص خود را داشته‌اند. برای مثال در گذشته نه قدرت پیشگیری از گسترش بیماری‌های واگیر به اندازه‌ی امروز بود و نه امکانات رفاهی و تأسیسات زیربنایی مانند برق و تلفن و گاز وجود داشت که همراه با مواهب خود، مشکلات همراه خود را نیز به شهر و شهروند تحمیل نماید. شهرهای قدیمی ما به نظر هماهنگ‌تر، منسجم‌تر و کم‌مسأله‌تر به‌نظر می‌رسند. اما این دلیل مهارت

سازندگان آن نیست، شهر قدیمی، کوچک‌تر از آن بود که نتوان آن را پیاده پیمود. کیفیت مصالح و فناوری نیز پایین‌تر از آن بود که ساخت هر ارتفاع و دهنه‌ی دلخواه را امکان‌پذیر گرداند. گذشته از این محدودیت‌ها، تکوین آهسته‌ی شرایط در گذشته، قواعدی را تثبیت کرده بود که امتحان خود را در گذر زمان پس داده بودند و ساکنان شهر ناچار نبودند به خاطر پیچیدگی اوضاع و سرعت سرسام‌آور تغییرات، مانند شرایط شتابناک امروز از هر کوشش و آزمایشی بدون آگاهی از پیامدهای آن استفاده کنند.

نکته‌ی مهم دیگری که باید متذکر شد آن است که شهر را نه می‌توان به تنهایی از گذشته‌ی آن شناخت و نه به تنهایی از شرایط امروز آن. نه تنها شهر، که حتی مفهوم آن نیز در گذر زمان دچار دگرگونی شده است و نمی‌توان شرایط یک دوره را به دیگر دوره‌ها تعمیم داد. برای شناخت درست شهر، می‌باید لایه‌های مختلف تأثیرگذار بر هر دوره را بررسی کرده و تفسیر نمود. باید به تونل زمان وارد شد و هر دوره را برپایه‌ی شرایط، امکانات و محدودیت‌های آن دوره ارزیابی کرد. طراح یا برنامه‌ریز شهری امروز نه می‌تواند و نه می‌خواهد شهری باستانی یا قرون وسطایی را به منصفی ظهور رساند. او تنها باید از گذشته بیاموزد که چگونه نسل‌های پیشین به‌رغم محدودیت‌های فراوان فنی، مالی و نیروی انسانی موفق‌تر از نسل ما تحمل کرده و توانسته بودند مسایل و مشکلات شهری زمان خود را حل کرده و کم و بیش پاسخ مناسبی برای آن بیابند. آنچه در بررسی تاریخ شهر مهم است، الگوبرداری و تقلید از گذشته نیست، بلکه شناخت و درک کوشش‌های فراوانی است که در شرایطی سخت‌تر و امکاناتی بس محدودتر از امروز، محیط‌های زندگی به‌نسبت مناسبی را برای خود ترتیب داده‌اند.